

УДК 711.4 : 314.18

к.т.н., доцент Дмитренко А.Ю.,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті розглядаються особливості демографічних процесів у міських поселеннях Донецької та Луганської областей, що впливають на перспективи їх розвитку. Визначена група міст і смт, для яких актуальною є стратегія розвитку, орієнтована на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля.

Ключові слова: *ступінь антропогенного впливу, зменшення, стабілізація, стратегія розвитку міста*

Постановка проблеми. Екстенсивний ріст промисловості та зростання міського населення були двома основними факторами, що обумовлювали традиційну орієнтацію вітчизняного містобудування на територіальне зростання міст і відповідне збільшення ступеня антропогенного впливу на довкілля.

Проте суттєві зміни, що на протязі останніх двадцяти років відбулися як у демографії та економіці, так і в самій парадигмі розвитку, примушують розглянути й альтернативні варіанти розвитку міських поселень. Серед цих змін можна виділити три основних – суттєве зменшення, починаючи з 1993 р., населення України (і тенденція скорочення населення зберігається); фактичне зникнення внаслідок соціально-економічних трансформацій значної частини промислових підприємств радянського зразка (ті, що збереглися та виникли заново, використовують земельні, матеріально-технічні та людські ресурси значно ефективніше), а також поява теорії сталого розвитку [1] і отримання нею визнання як на міжнародному рівні, так і в Україні [2]. Логічним висновком цієї теорії є те, що за певних умов зміни в суспільстві, які пов'язані зі зменшенням виробництва і скороченням населення можуть розглядатися як прогресивні. Проведеним дослідженням [3] виявлені регіони України, де існують екологічні та демографічні передумови для вибору стратегій територіального планування, орієнтованих на зменшення ступеню антропогенного впливу у міських поселеннях. До таких регіонів, зокрема, відносяться Донецька і Луганська області, які за темпами скорочення міського населення, його щільністю та ступенем несприятливості середовища для життя людини займають чільні місця в Україні. Таким чином, постає питання про необхідність розгляду стратегій розвитку

міських поселень, які орієнтовані на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля, на прикладі регіонів, де найвиразніше виявляються екологічні і демографічні передумови для цього.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Як справедливо зазначав М.М. Дьомін, «...найбільш важливою інформацією для прийняття містобудівних рішень – визначення масштабів, характеру містобудівної діяльності, є інформація про населення, його чисельність, демографічну та соціальну структуру, міграційні процеси, економічну діяльність, соціальні процеси, особливості просторової поведінки та ін.» [4, с. 151]. Серед українських науковців, які в тій чи іншій формі досліджують вплив демографічних факторів на розвиток міських поселень, можна виділити М.М. Габреля [5], І.І. Устінову [6], А.М. Плешкановську [7]. Дослідженнями питань розвитку міських поселень Донбасу займалися М.Я.Ксєневич, А.В.Вергелес (на прикладі Донецько-Макіївської агломерації), питаннями використання порушених територій – О.В. Чемакіна [8], вплив техногенних джерел забруднення на демографічну та екологічну ситуацію аналізувався М.В. Шолухом [9]. Однак досі у роботах, присвячених шляхам відновлення і шляхам розвитку Донбасу [10] екологічним і особливо демографічним факторам не надається вирішального значення.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тематика статті пов'язана з основними положеннями Концепції сталого розвитку населених пунктів України та виконана в рамках держбюджетної теми кафедри архітектури житлових і громадських будівель ПолтНТУ «Гуманізація житлового середовища».

Мета статті. Виявлення особливостей демографічних процесів на території Донецької та Луганської областей, що впливають на перспективи розвитку їх міських поселень.

Виклад основного матеріалу. Питання про кількісні межі демографічних показників, що характеризують екологічно безпечний, сталий розвиток територій, у тому числі міських поселень, є вирішальним для групування територій і окремих поселень за цією ознакою. Тут можливе застосування до демоекосистеми екологічного закону про забезпечення стабільності екосистеми за умови, якщо популяції основних її складових коливаються в межах $\pm 1\%$ на рік. Зрозуміло, що для демоекосистеми вплив саме людської популяції буде вирішальним. Зокрема, такого підходу дотримується І.І. Устінова [6]. Якщо з цієї точки зору проаналізувати динаміку населення міського населення України та Донецької і Луганської областей за період 1992 – 2010 рр. (рис. 1), то можна зробити висновок, що динаміка міського населення України в цілому за цей період не виходила за межі, характерні для сталого й екологічно безпечного розвитку, хоча в період 1993 – 2002 рр. і впритул до неї наближалася.

Рис. 1. Динаміка міського населення України в цілому, Донецької та Луганської областей за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [11], за 100 % прийнято 1992 р.)

Що стосується Донецької області, то у період 1994 – 2003 рр. її міське населення зменшувалося темпами, що перевищували 1% на рік, і ситуація відносно стабілізувалася лише з 2004 р., дозволивши за період 1992 – 2010 рр. у цілому залишитися в межах показників сталого розвитку. Населення ж міських поселень Луганщини зменшувалося набагато швидшими темпами. У цілому за розглянутий період динаміку населення міських поселень Луганської області не можна охарактеризувати як характерну для сталого розвитку, і тенденція до покращення намітилася лише з 2006 – 2007 рр.

Був також проведений аналіз динаміки населення і на рівні окремих міських поселень (таблиця 1). У результаті аналізу виділено три групи міських поселень:

- зі складною демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. перевищує 18 %, що виходить за межі, характерні для сталого, екологічно безпечного розвитку);

- з помірно складною демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. близьке до загальноукраїнського показника (11,45 %) і знаходиться в межах від 10 до 18 %);

- з порівняно сприятливою демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. не перевищує 10 %).

Таблиця 1

Розподіл міських поселень Донецької та Луганської областей за демографічною ситуацією (розраховано за [11], [12])

Групи міських поселень залежно від чисельності населення (тис. осіб)		Донецька область						Луганська область					
		міські поселення, у яких скорочення населення за 1992-2010 рр. складає						міські поселення, у яких скорочення населення за 1992-2010 рр. складає					
		< 10 %		10 – 18 %		> 18 %		< 10 %		10 – 18 %		> 18 %	
		од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Значні (від 500 до 1000)		0	0	1	100	0	0	0	0	0	0	0	0
Великі (від 250 до 500)		0	0	2	66,7	1	33,3	0	0	1	100	0	0
Середні	від 100 до 250	0	0	2	100	0	0	0	0	3	100	0	0
	від 50 до 100	0	0	4	40,0	6	60,0	0	0	1	20,0	4	80,0
Малі	від 20 до 50	2	18,2	4	36,3	5	45,5	0	0	2	20,0	8	80,0
	від 10 до 20	7	16,3	20	46,5	16	37,2	3	23,1	2	15,4	8	61,5
	менше 10	34	24,4	35	25,2	70	50,4	13	9,9	17	13,0	101	77,1
	у т.ч. смт:												
	від 10 до 20	4	18,2	14	63,6	4	18,2	1	50,0	1	50,0	0	0
менше 10	34	25,0	34	25,0	68	50,0	13	10,5	16	12,9	95	76,6	

Якщо переважна більшість значних, великих і середніх (з населенням від 100 до 250 тис. осіб) міст відноситься до другої групи (з помірно складною демографічною ситуацією), то більшість середніх міст (з населенням від 50 до 100 тис. осіб) вже відноситься до третьої групи. У малих же міських поселеннях (як містах, так і смт) до третьої групи відноситься або значна частина (як у Донецькій), або переважна більшість (як у Луганській області). Таким чином, чисельність населення є важливим, але не єдиним фактором, що впливає на демографічну ситуацію в міському поселенні. Важливим але не єдиним фактором є також місце і роль поселення в системі розселення та його профіль. Так, за класифікацією О.В. Чемакіної [8], міста Донбасу можна умовно поділити на три групи: міста-крупні адміністративно-промислові центри (Донецьк, Горлівка, Маріуполь, Краматорськ), є центрами агломерацій; міста-індустріальні центри – великі й середні міста, входять до складу агломерацій (Макіївка, Єнакієве, Слов'янськ та ін.); малі промислові міста з обмеженою промисловою орієнтацією, переважно монопрофільні (Торез, Сніжне, Шахтарськ, Зугрес, Соледар та ін.). Аналіз показує, що деякі міста-центри агломерацій, такі як Горлівка, а також міста-індустріальні центри (Єнакієве) відзначаються складною демографічною ситуацією, у той же час деякі з монопрофільних міст (Соледар) – порівняно сприятливою. Відповідно відрізняються і темпи скорочення населення в цих містах (рис. 2, 3).

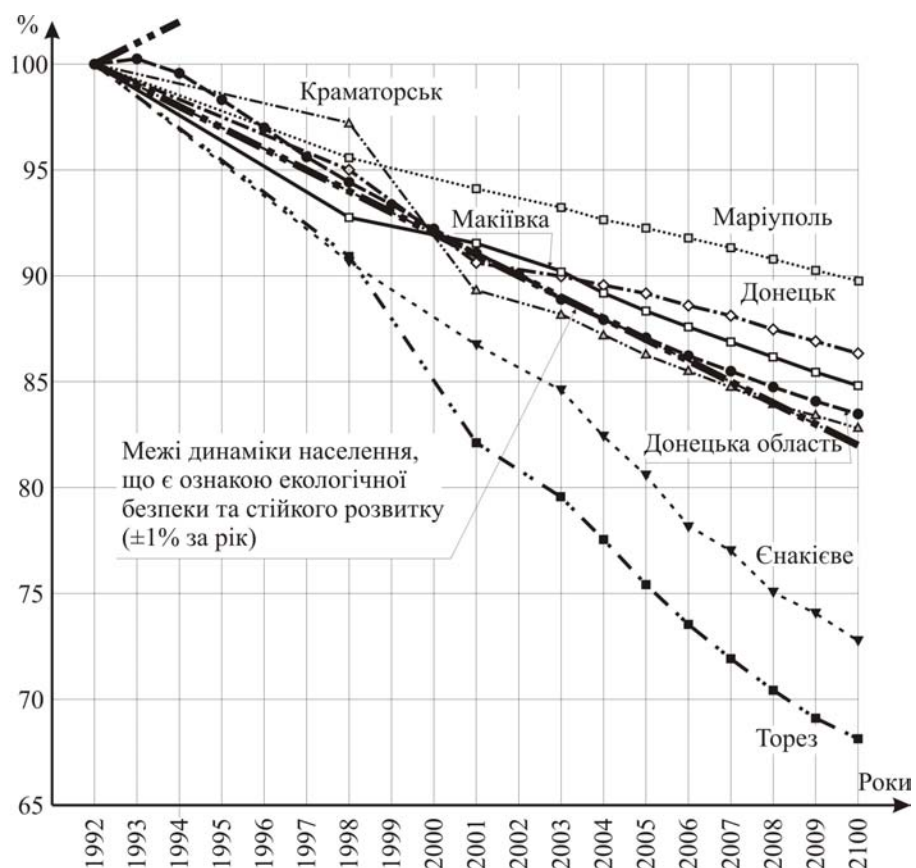

Рис. 2. Динаміка міського населення Донецької області в цілому та її окремих міст за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [11], за 100 % прийнято 1992 р.)

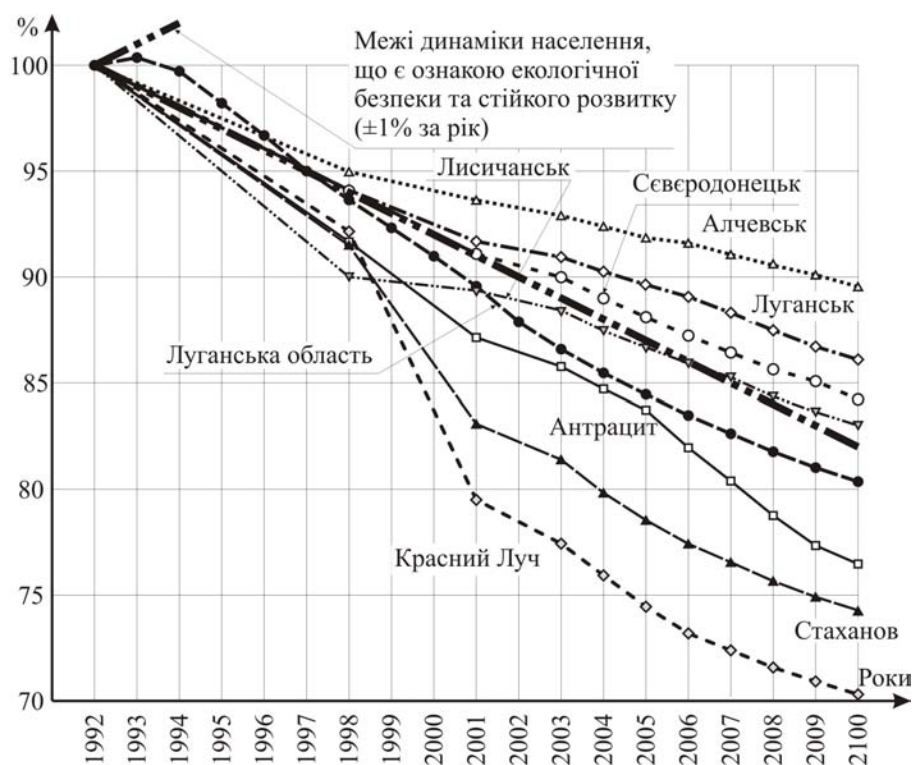

Рис. 3. Динаміка міського населення Луганської області в цілому та її окремих міст за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [11], за 100 % прийнято 1992 р.)

На графіках чітко видно, що для багатьох поселень, які відносяться до групи зі складною демографічною ситуацією, темпи скорочення населення досі так і не зменшилися хоча б до рівня 1 % на рік, характерного для сталого екологічно безпечного розвитку. Це створює передумови для поглиблення демографічних відмінностей між різними групами міських поселень.

Наслідком скорочення населення є зміна структури міського населення за ознакою проживання в поселеннях різної людності. В обох областях спостерігається зростання часток міського населення, яке мешкає у великих і малих міських поселеннях, та скорочення тієї частки, що мешкає у середніх містах, але у Луганській області ця тенденція виражена набагато виразніше (рис. 4). Таким чином, у міському розселенні спостерігається тенденція до поляризації та збільшення відмінностей між групами міських поселень зі складною демографічною ситуацією (переважно малих) і помірно складною (переважно середніх, великих та значних). У першу чергу це відбувається завдяки тому, що середні поселення переходять до групи малих швидше, ніж значні та великі – до групи середніх.

Аналіз розташування міських поселень з різною демографічною ситуацією на території Донецької та Луганської областей (рис. 5) показує, що переважна більшість міст і смт зі складною демографічною ситуацією розташована на території Донецького вугільного басейну і має традиційну для цього регіону вуглевидобувну або металургійну спеціалізацію.

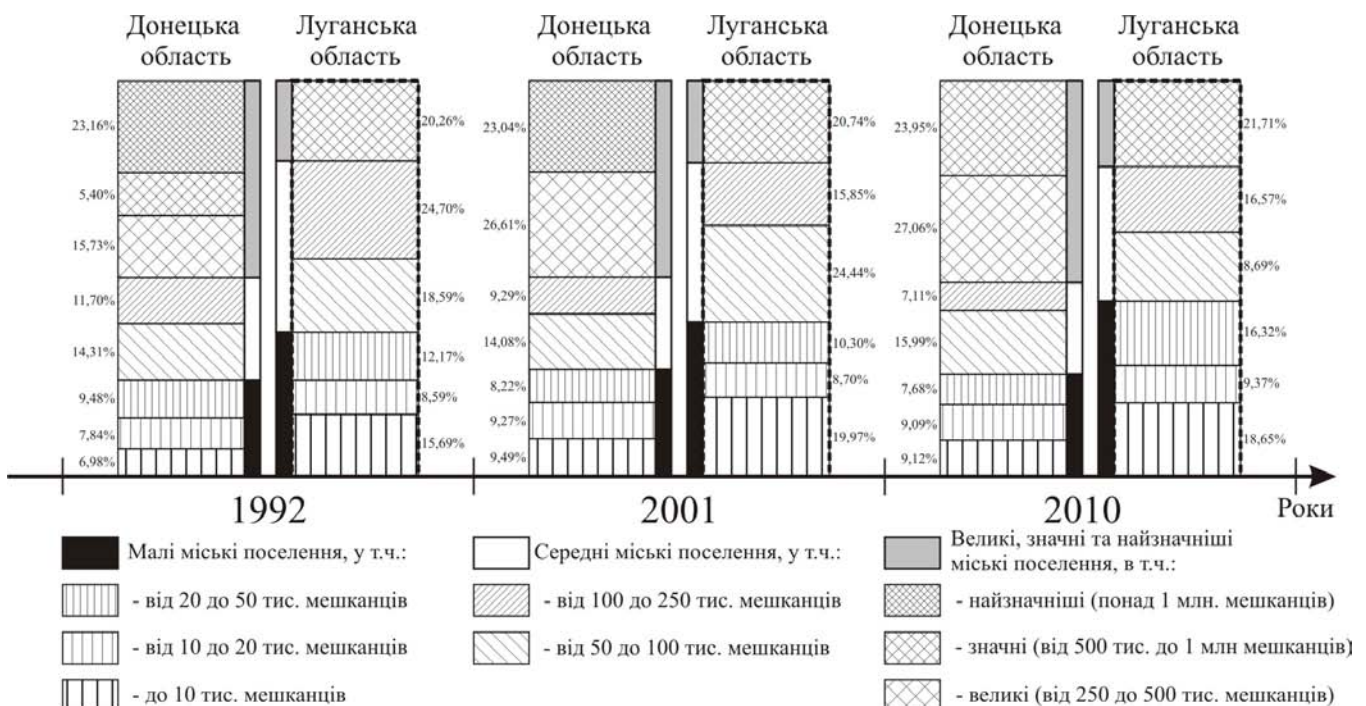

Рис. 4. Динаміка розподілу населення Донецької та Луганської областей по групах міських поселень різної людності за 1992 – 2010 рр. (за [10], [11])

У той же час більшість міських поселень з помірно сприятливою демографічною ситуацією розташована поза межами традиційних районів вуглевидобування, їх спеціалізація відмінна від традиційної для Донбасу.

Як зазначає А.М. Плешкановська, одним з основних показників розвитку міста «виступає саме чисельність населення, як відображення привабливості того чи іншого населеного пункту для проживання в ньому людей» [7, с. 351 – 352].

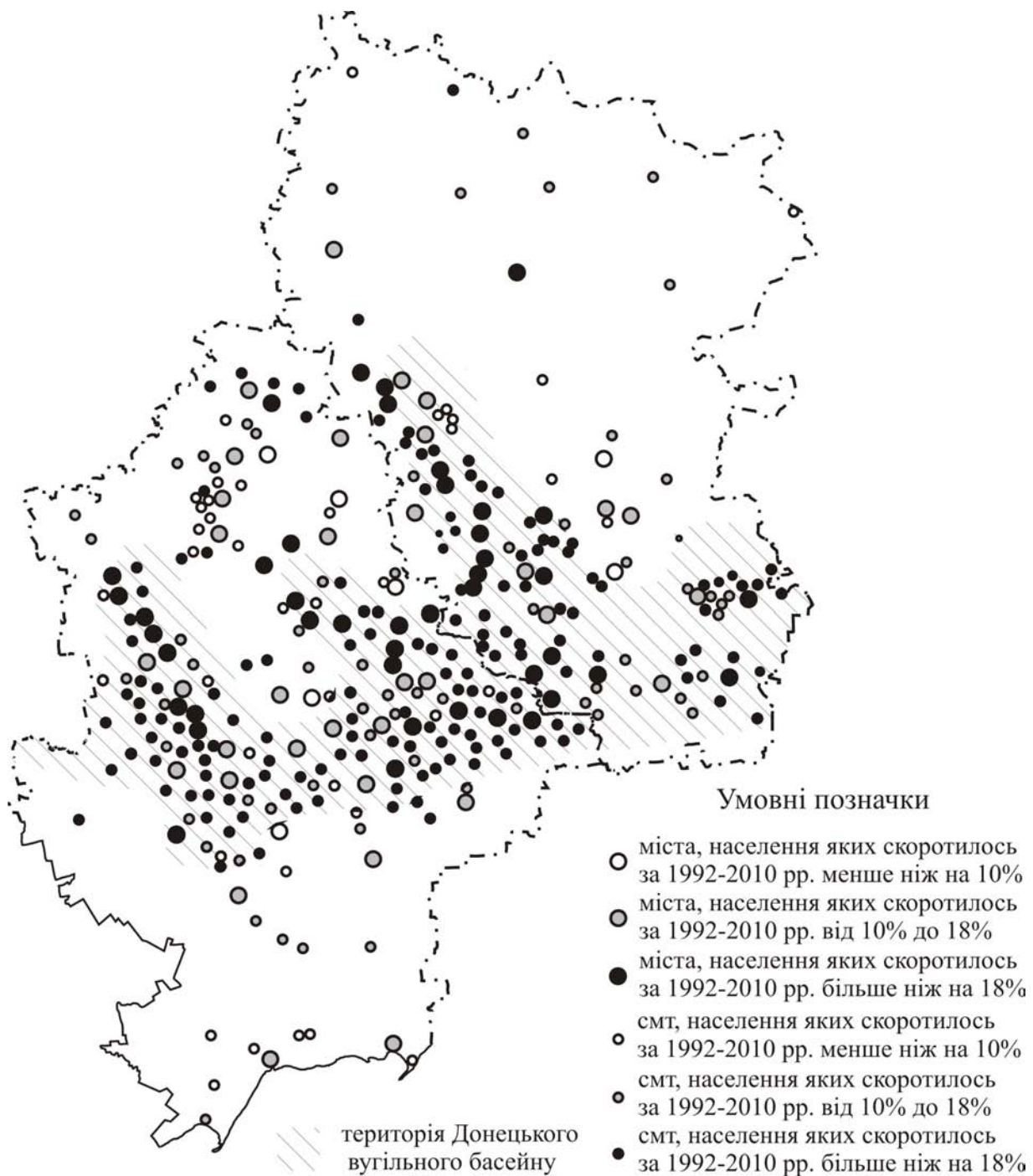

Рис. 5. Схема розташування міських поселень (міст і смт) з різною демографічною ситуацією на території Донецької та Луганської областей (розраховано за [11])

З цієї точки зору слід констатувати значне зниження привабливості для проживання як окремих міст вугільного та металургійного профілю, так і Донбасу в цілому. Це має під собою як екологічне, так і економічне підґрунтя.

Традиційні для регіону галузі промисловості – вугледобувна та металургійна – далекі від принципів сталого розвитку, адже орієнтовані на великі обсяги споживання невідновних власне українських ресурсів – вугілля та залізної руди, а кінцевий їх продукт в основному йде на експорт. Регіону ж залишаються забруднене повітря та водні ресурси, великі площі порушених територій – ще одного невідновного і, мабуть, найціннішого ресурсу [9].

Збитковість вугільних підприємств зросла з 1,5 млрд грн 2004 року до 6,9 млрд грн 2009 р. Собівартість тонни вугілля значно перевищує її ціну на ринку. Для того, щоб втримати вугільну галузь на плаву, уряд щорічно змушений вдаватись до її фінансової підтримки, розмір якої лише за основними статтями у 2011 р. складе не менше, ніж 6,32 млрд грн. [13]. Незважаючи на те, що за 1992 – 2008 рр. чисельність працівників у галузі зменшилася на 640 тис. чол. (74 % загальної кількості) і склала близько 224 тис. чол., продуктивність праці продовжує залишатися низькою, порівняно з зарубіжними країнами: удвічі нижчою, ніж у Польщі, у п'ять разів, ніж по Європі в середньому і в 20 разів нижче, ніж у США [14]. Порівняно низькою залишається і продуктивність праці у чорній металургії. Якщо в Україні трудомісткість тонни сталі складає 56,9 чол.-год., то у Росії цей показник складає 39,8 чол.-год., а у Франції – 16,7 чол.-год. Зрозуміло, що неминучим наслідком модернізації вугледобувної та металургійної галузей промисловості стане подальше скорочення їх працівників, закриття неприбуткових підприємств, у першу чергу шахт. Це загрожує існуванню великої кількості населених пунктів з моногалузевою промисловістю.

Практика показала, що незважаючи на значні розміри дотацій, держава не в змозі попередити вимирання смт та міст, які за роки свого існування так і не набули повністю міських функцій, не стали центрами обміну товарами та ідеями, місцями концентрації різноманітних галузей людської діяльності, а залишились по суті своїй робітничими селищами при підприємствах, що розрослись кількісно, але не якісно.

Тому можна констатувати, що існують як демографічні, так і екологічні та економічні передумови для подальшого скорочення міського населення Донецької та Луганської областей. У першу чергу це стосується малих та середніх (з населенням до 100 тис. осіб) міських поселень, основу виробничої сфери яких складають вугледобувна і, меншою мірою, металургійна промисловість. Саме для таких міст і смт актуальна стратегія розвитку, орієнтована на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля,

Крім того, постає питання про можливість перерозподілу населення таких поселень у межах регіону. Якщо у Луганській області для цього немає економічних і демографічних передумов, то у Донецькій – екологічних. Із позицій забезпечення сталого розвитку вкрай недоцільною є висока концентрація населення у місцевостях з несприятливою екологічною обстановкою. Це не лише погіршує якість життя населення і впливає на здоров'я майбутніх поколінь, але й сприяє подальшій деградації довкілля.

Висновки. Проведений аналіз показав, що за період 1992 – 2010 рр. демографічні показники Донецької області впритул наближалися до межі, характерної для сталого й екологічно безпечного розвитку, а Луганської – виходили за неї. За ознакою темпів скорочення населення виділено три групи міських поселень (до 10 %, 10 – 18 %, понад 18 % скорочення за розглянутий період). Виявлена першочергова актуальність стратегії розвитку міських поселень, орієнтованої на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля, для малих та середніх (з населенням до 100 тис. осіб) міст та смт цих областей, основу виробничої сфери яких складають вугледобувна і, меншою мірою, металургійна промисловість.

Список літератури

1. Daly, Herman E. Beyond growth: the economics of sustainable development / Herman E. Daly. – Boston : Beacon Press, 1997 – 253 p.
2. Концепція сталого розвитку населених пунктів (схвалено Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1359-14>
3. Дмитренко А.Ю. Демографічні та екологічні передумови стратегії територіального планування в різних регіонах України / А.Ю. Дмитренко // Містобудування та територіальне планування. – 2010. – № 38. – С. 127 – 137.
4. Дьомін М.М. Актуальні проблеми теорії та методології містобудівних досліджень / М.М. Дьомін // Містобудування та територіальне планування. – 2009. – № 33. – С. 139 – 152.
5. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем / М.М. Габрель; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – К. : Видавничий дім А.С.С., 2004. – 400 с.
6. Устінова І.І. Демографічні ознаки екологічно безпечного розвитку території / І.І. Устінова // Сучасні проблеми архітектури і містобудування. – № 19. – 2008. – С. 205 – 210.
7. Плешкановська А.М. Демографічні передумови реконструкції міст / А.М. Плешкановська // Містобудування та територіальне планування. – 2009. – № 33. – С. 345 – 355.
8. Чемакіна О.В. Місце порушених територій у архітектурно-планувальному розвитку міст вугледобувних регіонів / О.В. Чемакіна // Містобудування та територіальне планування. – № 33. – 2008. – С. 474 – 482.

9. Шолух Н.В. Основные техногенные источники загрязнения, их воздействие на человека и окружающую среду (на примере Донецкой области) / Н. В. Шолух, Е. Г. Мухин // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Проблеми архітектури і містобудування. – Випуск 6. – 2008. – С. 89 – 93.
10. Лубенченко Ю.В. Шляхи відновлення і напрямки розвитку Донбасу – одного з великих старопромислових районів Європи / Ю.В. Лубенченко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – № 18. – 2007. – С. 142 – 148.
11. Інформаційний банк даних «Статистика населення України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://stat6.stat.lviv.ua/ukrcensus/Dialog/Print.asp?Matrix=000_0201&timeid=20101017411449&lang=1
12. Population statistics of Eastern Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-cities.htm>
13. Закон України Про Державний бюджет України на 2011 р. від 23.12.2010 № 2857-VI ВР / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2857-17
14. Вугільна промисловість України: стан і тенденції на фоні реструктуризації / Центр Разумкова // Національна безпека та оборона [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucerps.org/ukr/journal_pos.php?y=2003&cat=8&pos=130

Аннотация

В статье рассматриваются особенности демографических процессов в городских поселениях Донецкой и Луганской областей, влияющие на перспективы их развития. Выявлена группа городов и пгт, для которых актуальна стратегия развития, ориентированная на стабилизацию или уменьшение их территории, а также степени антропогенного влияния на окружающую среду.

Ключевые слова: степень антропогенного влияния, уменьшение, стабилизация, стратегия развития города.

Summary

Demographic processes peculiarities in the towns of Donetsk and Luhansk regions, which have influence to its future development, have been examined in the abstract. Group of towns and town settlements, for which development strategy, orientated towards stabilization or reduce of its territory and degree of anthropogenic influence to environment, has been revealed.

Key words: anthropogenic influence degree, reduce, stabilization, town development strategy.